

Janusz Hochleitner

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

FUNKCJE KAPLICY ŚW. ANNY W MALBORKU A WSPÓŁCZESNA INTERPRETACJA KRAJOZNAWCZA

Słowa kluczowe: Zakon krzyżacki, Malbork, cmentarze, prace konserwatorskie, badania archeologiczne

Key words: Teutonic Knights, Malbork, cemeteries, restoration work, archaeological research

Kompleks zamkowy w Malborku jest największą atrakcją turystyczną w Polsce północnej. O sile oddziaływania tego obiektu świadczy wiele aspektów – jest to największy zamek ceglany na świecie, będący w średniowieczu stolicą nieistniejącego państwa krzyżackiego w Prusach, z którym są także związane dzieje państwa polskiego w okresie nowożytnym, w trakcie których wielokrotnie były tu prowadzone zbrojne kampanie (zwłaszcza w XVII i XVIII w.). Po I rozbiórce Polski zamek znalazł się w granicach państwa pruskiego, które od poł. XIX w. właśnie w Malborku prowadziło bardzo agresywną politykę historyczną wymierzoną przeciw Słowiańszczyźnie i polskiemu narodowi. Podjęte w ostatnim ćwierćwieczu XIX w. prace konserwatorskie w tym obiekcie także zostały wpisane w nurt rywalizacji narodowej. Od zniszczeń wojennych z pocz. 1945 r. (ryc. 1) kompleks zamkowy w Malborku stopniowo jest przekształcany ze stanu ruiny w atrakcję turystyczną z bogatą ofertą muzealną.

W 1997 r. cały zamkowy kompleks został wpisany na listę światowego dziedzictwa kulturowego¹, przede wszystkim jako przykład konsekwentnej praktyki konserwatorskiej z przeł. XIX i XX w. (związanej z dwoma długolet-

---

¹ M. Haftka, *Zamek w Malborku na Liście Światowego dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO*, Malbork 1998.

nimi kierownikami tych prac – Konradem Steinbrechtem² i Bernhardem Schmidem³). Zamek w Malborku jest chętnie odwiedzany zarówno przez krajowych turystów, jak i przez obcokrajowców (w 2015 r. turyści zagraniczni stanowili prawie 25% ogółu odwiedzających, tj. ponad 120 tys.), z czego największą grupą są turyści z Niemiec, a następnie z Rosji, Francji, Litwy, Hiszpanii i Włoch⁴.

Ryc. 1. Zniszczenia zamku malborskiego w 1945 r.
(fot. W. Hodakowski), widokówka z 1946 r.

Ostatnio zrealizowane na szeroką skalę prace w zespole kościoła Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku stanowią kolejny dobry przykład znanej na świecie polskiej szkoły konserwatorskiej. Zakończenie tych prac w kwietniu 2016 r. stało się inspiracją niniejszego artykułu, bowiem poszukiwania archeologiczne i archiwalne z ostatnich miesięcy upoważniają do postawienia pytania, na ile właściwie w ofercie turystycznej kaplica ta jest prezentowana jako miejsce spoczynku wielkich mistrzów krzyżackich. W związku z tym, iż w ostatnich dekadach tzw. turystyka cmentarna – tanatoturystyka – cieszy się coraz większą popularnością⁵, poniżej zostaną zaprezentowane przemyślenia, które pozwalają w innej perspektywie

² Na temat działalności Conrada Emanuela Steinbrechta zob. m.in. A.R. Chodyński, *Conrad Steinbrecht i jego dzieło*, „Rocznik Gdański”, 1987, nr 2, s. 21–59; K. und B. Pospieszni, *Conrad Steinbrecht als Forscher und Marienburger Konserwator – aus der Ideen- und Praxisgeschichte der Denkmalpflege in Preußen*, w: *Kunsthistoriker und Denkmalpfleger. Der Beitrag zur Entwicklung des Faches im 19. und 20. Jahrhundert*, hrsg. G. Eimer, E. Gierlich, [Bonn 2007], s. 93–109.

³ W zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku czeka na druk maszynopis niedokończonej dysertacji doktorskiej Roberta Paszkowskiego, poświęcony metodzie konserwatorskiej Schmidta.

⁴ R. Mańkus, *Ochrona dziedzictwa czy troska o zwiedzających?*, w: *Wyzwania turystyki kulturowej w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork 2016, s. 129.

⁵ Por. S. Tanaś, *Cmentarze jako obiekt zainteresowań turysty oraz miejsce spędzania wolnego czasu*, „Turystyka i Rekreacja”, t. 1, 2005, s. 254–258.

spojrzeć na dziedzictwo kulturowe tego obiektu, a także wskazują na potrzebę zreinterpretowania dotychczasowej wiedzy.

Fundacja kaplicy

Forma kaplicy św. Anny jest wynikiem przeobrażeń budowlanych trzech etapów rozbudowy tego zespołu realizowanych od końca XIII do 2 ćw. XIV w. Jak informuje kronika Mikołaja Jeroschina, w 1331 r. wielki mistrz i książę brunszwicki Luther podjął decyzję o rozbudowie i upiększeniu malborskiego zamku⁶. Wówczas podwyższono i wydłużono w kierunku wschodnim pierwotny kościół konwentualny na Zamku Wysokim, zamykając kaplicę trójbocznym prezbiterium wychodzącym poza zewnętrzną elewację zamku. Dolną przestrzeń tej części świątyni od 1341 r. przeznaczono na funkcje grobowe⁷. Oznacza to, że jej funkcja w kompleksie klasztorным była pierwotnie jednoznacznie zdefiniowana. Była to kaplica grzebalna wielkich mistrzów krzyżackich⁸. W 1341 r. pochowano tu wielkiego mistrza Dietricha von Altenburga⁹. Pochówek ten zainicjował tradycję grzebania wielkich mistrzów w tym miejscu¹⁰. Najpóźniej w tym roku kaplica musiała być już wykończona i konsekrowana¹¹. Pierwsza wzmianka o odprawianych tam nabożeństwach pochodzi z 1340 lub z roku kolejnego¹². Umieszczono w niej 3 ołtarze, oddzielone od zachodnich przeseł drewnianą kratą.

W kaplicy zostało pochowanych 11 wielkich mistrzów, jednak do dzisiaj zachowały się tylko 3 płyty nagrobne: Dietricha von Altenburga, Heinricha Dusemera (zm. w 1353 r.) i Heinricha von Plauena (zm. w 1429 r.)¹³. Warto

⁶ *Die Chronik von Pruzinlant des Nicolaus von Jeroschin*, hrsg. E. Strehlke, w: *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit*, Bd. 1, hrsg. T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1861, v. 27667–27672, s. 623.

⁷ J. Adamski, *Pierwotne funkcje kaplicy św. Anny w Malborku a kontekst założeń dwukondygnacyjnych w średniowiecznej architekturze sakralnej*, w: *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Dzieje – wystrój – konserwacja*, red. J. Hochleitner, M. Mierzwiński, Malbork 2016, s. 9–26.

⁸ Zob. O. Günther, *Schreiberdienst auf der Marienburg im 14. Jahrhundert*, „Mitteilungen des Westpreuäischen Geschichtsvereins“ 1917, Bd. 16, s. 54; M. Kilarski, *Rekonstrukcyjne wizje ikonograficzne i metamorfozy budowlane Zamku Malborskiego w 1. poł. XIX w.*, w: *Sztuka pobraża Bałtyku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa 1978, s. 374n; Sz. Skibiński, *Kaplica na Zamku Wysokim w Malborku*, Poznań 1982, s. 102–112; J. Trupinda, *Skrzydło północne Zamku Wysokiego – dzieje, kształt architektoniczny i wyposażenie w świetle źródeł pisanych*, w: *Zamek Wysoki w Malborku. Interdyscyplinarne badania skrzydła północnego*, red. M. Poksińska, Malbork–Toruń 2006, s. 32–33.

⁹ *Die ältere Chronik von Oliva und die Schrifttafeln von Oliva*, hrsg. T. Hirsch, w: *Scriptores Rerum Prussicarum*, Bd. 1, s. 720.

¹⁰ Por. Schmid, *Die Marienburg*, Würzburg 1955, s. 39–40.

¹¹ Por. J. Trupinda, *Skrzydło północne*, s. 22.

¹² *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 3, Lf. 1: 1335–1341, ed. M. Hein, Königsberg 1944, nr 348, s. 243. Zob. J. Trupinda, *Skrzydło północne*, s. 22.

¹³ A. Dobry, *Płyty i pomniki nagrobne w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku. Katalog*, Malbork 2005, s. 12–15, 24–25.

zauważyć, że nawet nowożytnie źródła informują nas o takim właśnie przeznaczeniu tego miejsca. W inwentarzu z 1661 r. odnotowano: *kaplica św. Anny, w której jest grób krzyżacki*¹⁴.

Ta odważna inwestycja budowlana w mistrza Luthera von Braunschweig została zakończona prawdopodobnie w 1341 r., gdy chowano tu jego następcę, Dietricha von Altenburga¹⁵. W badaniach Konrada Steinbrechta¹⁶, Karla Heinza Clasena¹⁷, Bernharda Schmida¹⁸, a po II wojnie światowej Mariana Arszyńskiego¹⁹, Jerzego Frycza²⁰, Jerzego Domasławskiego²¹, a ostatnio Michała Woźniaka i Bernarda Jesionowskiego²², problem warsztatu nie został definitywnie rozstrzygnięty. Nadana w I poł. XIV w. forma kaplicy św. Anny pozostała nienaruszona, a jej funkcja grobowa wykorzystywana była również w czasach nowożytnych, np. przez jezuitów osiadłych na zamku w II poł. XVII w.

Zewnętrzne ściany wschodniego fragmentu zespołu kościoła NMP posadowiono na potężnym calcu cegieł dziś zakrytym ziemią, ciągnącym się od południowego portalu kaplicy św. Anny w kierunku wschodnim. O głębokości tego muru świadczy górny otwór okienny w murze kaplicy, ponad małym okienkiem zakrystii, natomiast w jej wnętrzu – głęboki na kilka metrów loch. Przestrzeń kaplicy opisują następujące dane: długość 18, szerokość 9 i wysokość 6 m. Kaplica stała się niejako cokołem dla rozbudowywanego kościoła zamkowego, z monumentalną figurą patronki zakonu²³.

Wnętrze kaplicy jest dostępne od północy i od południa przez wejścia na przestrzał, które umożliwiły komunikację między północnym a wschodnim miedzymurzem, co także było ważne z militarnego punktu widzenia²⁴.

¹⁴ *Rewizja ekonomii malborskiej z r. 1675*, w: *Źródła do dziejów ekonomii malborskiej* (dalej: *ŹDEM*), t. IV, wyd. W. Hejnosz i J. Waluszewska, Toruń 1967, s. 51.

¹⁵ Sz. Skibiński, *Kaplica na Zamku*, s. 10; S. Helis, *Luter von Braunschweig*, Marburg 2009, s. 157.

¹⁶ C. Steinbrech, *Die Ordensburgen der Hochmeisterzeit in Preussen*, w: *Die Baukunst des Deutschen Ritteralters in Preussen*, Bd. 4, Berlin 1920.

¹⁷ K.H. Clasen, *Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen*, Bd. I: *Die Burgbauten*, Königsberg 1927, s. 51n.

¹⁸ B. Schmid, *Die Wiederherstellung der Marienberg*, Königsberg 1934, passim.

¹⁹ M. Arszyński, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń 1995.

²⁰ J. Frycz, *Architektura zamków krzyżackich*, w: *Sztuka półwyspu Bałtyku* (Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Gdańsk listopad 1976), Warszawa 1978, s. 45–46.

²¹ J. Domasławski, *Malowidła ścienne kościoła zamkowego w Malborku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 1979, s. 275–281.

²² M. Woźniak, B. Jesionowski, *Kościół konwentualny Najświętszej Marii Panny na Zamku Wysokim w Malborku. Stan badań i podstawowe problemy badawcze*, w: *Zamek Wysoki*, s. 47–57; B. Jesionowski, *Opis architektury i dzieje budowlane kościoła Najświętszej Marii Panny w zespole zamkowym w Malborku*, w: *Zamek Wysoki*, s. 59–76; idem, *Kościół Najświętszej Marii Panny na Zamku w Malborku. Nowe odkrycia i interpretacje jego dziejów*, „Studia Zamkowe”, t. 2, s. 67–95.

²³ Por. *Monumentalna figura Madonny na kościele NMP w Malborku. Konteksty historyczne, artystyczne i konserwatorskie*, red. J. Hochleitner, Malbork 2015.

²⁴ A. Kašinowski, *Źródła materialne historii budowy kaplicy NMP*, w: *Spotkania malborskie im. Macieja Kilarskiego*, cz. 1–3, red. A. Dobry, Malbork 2010, s. 49.

W portalach znajdują się tympanony z płaskorzeźbionymi scenami maryjnymi (od północy: *Pokłon Trzech Króli*; *Zaśnięcie* i *Wniebowzięcie duszy Marii*; *Koronacja Marii*; *Panny Mądre i Głupie*) oraz chrystologicznymi (od południa: *Wniebowstąpienie*; epizody z legend *O znalezieniu Krzyża Świętego* i *O podwyższeniu Krzyża Świętego*; *Sąd Ostateczny*)²⁵.

Pod królewskim patronatem

W trakcie wojny trzynastoletniej zakon krzyżacki zaciągnął olbrzymie długi, których nie był w stanie spłacić. Zastawiony został między innymi zamek malborski, który 15 sierpnia 1456 r. czeskie wojska zaciężne odsprzedały królowi polskiemu. 6 czerwca 1457 r. wielki mistrz Ludwigo von Erlichshausen wraz z załogą zamkową musiał opuścić swoją rezydencję. Nie powiodły się próby odzyskania zamku przez Krzyżaków w latach 1457–1458. W wyniku II pokoju toruńskiego z 1466 r. Malbork znalazł się na terenie Prus Królewskich i pozostał w granicach Rzeczypospolitej do 1772 r.²⁶

Kaplica św. Anny od 1466 r. była pod patronatem królów Polski. Do poł. XVI w. zachowało się w niej wyposażenie z czasów krzyżackich. Z pocz. XVI w. znajdujemy opis kaplicy: *W tym kościółku okien dwie z błonami szklanemi niedobremi. [...] W tym kościółku ołtarzów 3, które tak pusto stoją, na większym ołtarzu lichtarzów mosiądzowych 2, na drugich nie masz nic; te ołtarze przegrodzono kratą drzewianą [żelazną], w której kracie drzwi składane z zamkiem; tamże forma do siedzenia, inszych ław nie masz*²⁷. W latach 60. XVI w. kaplica była sporadycznie wykorzystywana do celów religijnych²⁸. Wtedy obiekt ten funkcjonował jako „kościółek ś. Anny”. Od poł. XVII w. coraz konsekwentniej stosowano jednak nazwę kaplica. Zapewne było to związane z napięciem pomiędzy duchowieństwem diecezjalnym i zakonnym w tym mieście²⁹.

Wedle zapisów wizytatorów biskupich, w 1649 r. kaplica św. Anny była porzucona i sprofanowana gwałtem dokonany przez jakiegoś młynarza³⁰. Zapis z 1675 r. potwierdza, iż kaplica była nieużytkowana³¹. Jezuici 7 listo-

²⁵ Szerzej T. Jurkowlaniec, *Ze studiów nad portalami kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku*, w: *Kaplica św. Anny*, s. 43–78.

²⁶ K. Górski, *Dzieje Malborka*, Gdańsk 1973, s. 130, 133–137.

²⁷ *Inwentarz zamku malborskiego i folwarków z 1607 r.*, w: *ŻDEM*, t. I, wyd. W. Hejnosz, Toruń 1959, s. 103.

²⁸ *Rewidowanie i popisanie istotne zamku malborskiego*, [ilustracja zamku z 1565 w odpisie Johanna Sembrzyckiego z 1889 r.], k. 16, rkps, Biblioteka Naukowa Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. III 2636.

²⁹ J. Hochleitner, *Dzieje kaplicy św. Anny w czasach staropolskich*, w: *Kaplica św. Anny*, s. 87.

³⁰ M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVII wieku*, t. I: *Synteza dziejów*, Malbork 2012, s. 136. Pierwszy akt profanacji tej kaplicy miał tu miejsce już pod koniec XV w. – por. S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2011, s. 291–294.

³¹ *Rewizja ekonomii malborskiej z r. 1675*, w: *ŻDEM*, t. IV, s. 51.

pada 1652 r. uzyskali u króla Jana Kazimierza przywilej na kościół zamkowy i związaną z nim kaplicę św. Anny³². Potwierdził ten akt bp Andrzej Leszczyński³³. Nie doszło jednak do przejęcia owych obiektów. Dopiero w 1707 r. jezuiti otrzymali przywilej królewski, na mocy którego przystąpili do remontu kaplicy, która była wtedy „zbiornikiem wszelkich brudów, tak fizycznych jak moralnych i jaskinią zbójców”. W 1697 r. za stacjonującymi w Malborku saskimi żołnierzami przybyło sporo kobiet lekkich obyczajów. Miejszem ich schadzek stała się właśnie wspomniana kaplica. Jezuitom udało się doprowadzić do czasowego aresztu tych kobiet w roku następnym³⁴.

Biskup chełmiński w 1708 r. wystawił dokument, który precyzował warunki zarządzania kaplicą św. Anny przez jezuitów. Głównym ich zadaniem była rekoncyliacja kaplicy³⁵, do której doszło już 15 stycznia 1708 r.³⁶ Bp Potocki odprawił w odnowionej kaplicy nabożeństwo i wygłosił kazanie. W ciągu kilku lat jezuiti doprowadzili do zabezpieczenia tego obiektu. Jeszcze w tymże roku sam biskup wyszedł z inicjatywą, aby jezuiti utworzyli w kaplicy Bractwo Dobrej Śmierci. Pomysł wspierał wojewoda chełmiński³⁷. Nie wiemy jednak, czy ostatecznie to bractwo zostało erygowane³⁸.

W 1711 r. wedle królewskich lustratorów sam zamek wyglądał niezachęcająco w przeciwieństwie do kaplicy św. Anny, już wyremontowanej. Lustratorzy zapisali, że według starych protokołów, w kaplicy miała być *terra Santa nescitur quo in loco zakopana*³⁹. Jezuiti nie posiadali żadnych dochodów z kaplicy, stąd wszelkie fundacje dotyczące jej wyposażenia były indywidualnymi darami wiernych. W 1709 r. matka króla Anna Leszczyńska wyposażyła kaplicę w 2 nowe ołtarze: Jana Nepomucena i św. Rocha, do których też sprawiła piękne antepedia⁴⁰. Warto odnotować, iż fundacja „świętego Nepomucena” – m.in. patrona dobrej śmierci – w Malborku należy do najstarszego przejawu kultu tego czeskiego męczennika w Prusach Królewskich⁴¹.

³² Ibidem, s. 52; *Dzieje malborskiej rezydencji Towarzystwa Jezusowego 1647–1744. Z rękopisu H 11 Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie*, oprac. J. Wojtkowski, Olsztyn 2012, s. 26.

³³ M. Józefczyk, *Z dziejów... w XVII wieku*, t. I, s. 124.

³⁴ J. Hochleitner, *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 71.

³⁵ Por. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, PK, Rep. 76 IV, Kultusministerium, Sekt. 3, Abl. VII, nr 8: *Die Erörterung der Ansprüche der katholischen Gemeinde zu Marienburg auf die dasige Schlosskirche zum gottesdienstlichen Gebrauch und der katholischen Geistlichkeit zu Marienburg auf die dasige s.g. Jusuiter Residenz zur Pfarrwohnung 1827*; W. Zawadzki, *Zakony Pomezanii w XVII–XIX wieku*, Olsztyn–Elbląg 2013, s. 63–65, 208–209; M. Józefczyk, *Z dziejów religijnych Pomezanii w XVIII wieku*, t. 1: *Synteza dziejów*, Malbork 2015, s. 84.

³⁶ W. Zawadzki, *Zakony*, s. 208 n.; M. Józefczyk, *Z dziejów... w XVIII wieku*, t. 1, s. 84.

³⁷ *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 130.

³⁸ W. Zawadzki, *Zakony*, s. 65.

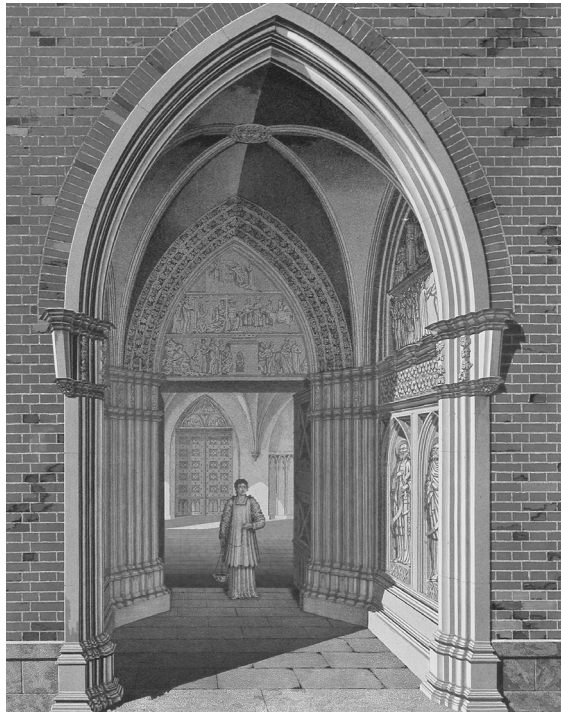
³⁹ *Rewizja ekonomii malborskiej z r. 1675*, w: *ŻDEM*, t. IV, s. 51.

⁴⁰ *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 138.

⁴¹ Por. J. Hochleitner, *Powiernik tajemnic królowej. Kult świętego Jana Nepomucena na Warmii*, Elbląg 1996, s. 54–72.

Jeszcze przed I rozbiorem Polski stan kaplicy był dobry. Lustratorzy w 1764 r. zanotowali: *Do tej kaplicy po obydwóch stronach są drzwi dwoiste, na zawiasach i hakach żelaznych. Przed temi drzwiami jest ogrodzenie z sztachetów pomalowane, które się w pośrodku otwierają, przy nim cztery zawiasy z hakami bez rękowiesci, z kuną do wsadzania ludzi jedną. Na drugiej stronie tej kaplicy podobneż ogrodzenie, z zamkiem i kluczem*⁴².

Jednym z najstarszych plastycznych wyobrażeń tego obiektu jest widok kaplicy św. Anny, który znalazł się w albumie widoków i planów 3 autorów: z rysunkami Friedricha Davida Gilly'ego, miedziorytami z akwatintą Friedricha Ficka oraz opracowaniem architekta Martina Friedricha Rabego, wraz z historycznym komentarzem Conrada Levezowa (ryc. 2). Album wydawany był w Berlinie w latach 1799–1803 r.⁴³ Można przyjąć, iż ten obraz kaplicy

Ryc. 2. Portal południowy kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim, Friedrich Frick, 1802 (Zbiory Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. 26/MZC)

⁴² Aneks. Inwentarz zamku malborskiego 1764, w: *Lustracja województw Prus Królewskich 1765*, t. III: *Województwo malborskie*, wyd. J. Dygdała, Toruń 2011, s. 92–93.

⁴³ F. Frick, *Schloss Marienburg in Preussen. Das Ansichtenwerk von Friedrich Gilly und Friedrich Frick, 1799, 1803, neu hrsg. von W. Zalewski*, Göttingen 1965, tabl. VIII.

w dużym stopniu odpowiada także ostatnim latom, gdy opiekowali się nią jezuiti. Potwierdzają to przypuszczenie źródła pisane z pocz. XIX w., wedle których kościół zamkowy i kaplica przetrwała *mniej więcej w starym stanie*⁴⁴, a także dokumentacja fotograficzna z II poł. XIX w.⁴⁵

Jezuicka krypta

W latach 1660–1708 pochówki jezuickie odbywały się w malborskim kościele parafialnym św. Jana. Ustalono dotychczas 158 jezuitów związanych w latach 1618–1780 z malborską rezydencją. Ustalono też nazwiska 29 jezuitów, którzy zmarli w Malborku⁴⁶.

Biskup chełmiński w 1708 r. zobowiązał jezuitów, że w kaplicy mogli pochować tylko członków swojego zgromadzenia⁴⁷ oraz zakazał wznoszenia w kaplicy św. Anny nagrobków⁴⁸. Pierwszym współbratem pochowanym w kaplicy był o. Jerzy Kurtz w 1708 r. Kronikarz uwiecznił ten fakt zdaniem: *Pierwszy ten kamień pochówku naszych rzucony został w kaplicy Świętej Anny*⁴⁹. W latach 1708–1788 zmarło w Malborku 19 jezuitów. Nie wiemy dokładnie, ilu z nich spoczęło w kaplicy św. Anny. Wśród nich mogli być: Jakub Bakalski, Józef Barth, Jakub Cichoński, Jakub Cyndel, Walenty Górski, Franciszek Heintz, Jan Kacper Hoffmann, Andrzej Kiełpiński, Gerard Koch, Marcin Kreysel, Jerzy Kurtz, Jakub Kwiatkiewicz, Franciszek Miller, Bartłomiej Neubauer, Piotr Ossowski, Stanisław Sadowski, Ignacy Szteborski, Kazimierz Więckowski oraz Michał Modzelewski⁵⁰. Ostatni jezuita w kaplicy św. Anny został pochowany już po kasacie zakonu, 9 grudnia 1788 r. Był nim o. Modzelewski, który prawdopodobnie wcześniej inkardynował się do duchowieństwa diecezji chełmińskiej⁵¹.

⁴⁴ [M.Fr. Rabel], *Beschreibung des Schlosses und Erklärung der Kupfertafeln nebst einigen Bemerkungen über die Baumaterialien am Marienburger Schlosse*, w: Fr. Frick, *Historische und architectonische Erläuterungen der Prospective des Schlosses Marienburg in Preussen*, Berlin 1802, s. 69. Por. T. Jurkowlaniec, *Ze studiów*, s. 46.

⁴⁵ Sz. Skibiński, *Kaplica na Zamku*, s. 20–21.

⁴⁶ W. Zawadzki, *Zakony*, s. 79.

⁴⁷ Te zapis nie był respektowany, o czym przekonuje notatka w kronice malborskich jezuitów pod rokiem 1735, gdzie znajdujemy informację o pochówku w kaplicy „Dostojnego i Przewielebnego Księdza Wawrzyńca Gwoździewskiego, Prepozyta i Dziekana Wąbrzeskiego”, który nieoczekiwanie śmiertelnie zachorował podczas swojego pobytu w Malborku – *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 240.

⁴⁸ Por. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin, PK, Rep. 76 IV, Kultusministerium, Sekt. 3, Abl. VII, nr 8: *Die Erörterung der Ansprüche der katholischen Gemeinde zu Marienburg auf die dasige Schlosskirche zum gottesdienstlichen Gebrauch und der katholischen Geistlichkeit zu Marienburg auf die dasige s.g. Jusuiter Residenz zur Pfarrwohnung 1827*; W. Zawadzki, *Zakony*, s. 63–65, 208–209.

⁴⁹ *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 135.

⁵⁰ W. Zawadzki, *Pochówki jezuickie w kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku*, w: *Kaplica św. Anny*, s. 177–179.

⁵¹ W. Zawadzki, *Zakony*, s. 122.

Jeszcze w XIX w. podejmowano działania, aby kaplica pełniła swoje funkcje sepulkralne. Zachował się dokument ostatniego starosty malborskiego Jerzego Gneomara Rexina⁵² z 22 listopada 1825 r. Z jego treści dowiadujemy się o wydanej zgodzie króla Augusta III z 1737 r. na pochówek rodziny starosty w kaplicy św. Anny, pod przejściem do dobudowanego przez jezuitów w XVIII w. od strony południowej kaplicy małego budynku szkoły⁵³. Jako pierwszy został tam pochowany Michał Ernest Rexin. W 1825 r. otoczenie kaplicy zostało tak zmienione, iż potomek Rexina – Jerzy – nie mógł już tam być pochowany⁵⁴.

W kronice jezuitów malborskich w 1731 r. zanotowano, że wiceekonom zamku malborskiego dokonał naprawy krypty grzebalnej w kaplicy św. Anny. Tym razem kronikarz dopisał: *to bowiem brzemie nałożono Ekonomom Królewskim. Nasi mianowicie nie mają żadnej fundacji oraz tego rodzaju przychodów na kaplicę*⁵⁵. Na obecnym etapie badań nie sposób jest odnieść się w wiążący sposób do oceny murów krypty. Oceniając rodzaj i wymiary użytych do budowy cegieł, a także na podstawie fragmentów ceramiki użytej przy licowaniu wewnętrznych ścian krypty należy stwierdzić, że w swoim ostatecznym wymiarze wzniesiona została najwcześniej na pocz. XVIII w. Powstała w dwóch rzutach, o czym świadczą strzępia odkryte na styku murów wschodnich i bocznych murów schodowych⁵⁶.

Pastor W. Ludwig Häbler pisał na początku XIX w., że jezuita przekopali posadzkę w kaplicy w celu pobierania wyższych opłat za pochówki osób spoza zakonu⁵⁷. Zapewne miał na myśli inicjatywę z 1737 r. Michała Ernesta Rexina⁵⁸, który z tyłu kaplicy wybudował kryptę dla pochówku członków swojej rodziny⁵⁹. W 1820 r. rozbito ścianę kaplicy, która oddzielała tzw. *polski cmentarz*⁶⁰ (zapewne chodzi o grób Rexinów). Trumny i ciała zmarłych: starosty

⁵² Por. P. Czaplewski, *Senatorowie świeccy, podskarbiowie i starostowie Prus Królewskich 1454–1772*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 26–28, 1921, s. 132.

⁵³ Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, Księgi parafialne, Malbork 64, *Die Jesuiten Residenz in Schloss*; W. Zawadzki, *Zakony*, s. 210–211.

⁵⁴ W. Zawadzki, *Zakony*, s. 124.

⁵⁵ Por. *Dzieje malborskiej rezydencji*, s. 97, 135, 230.

⁵⁶ M. Bury, A. Gołębniak, *Wstępne wyniki interdyscyplinarnych badań archeologicznych krypty „jezuickiej” w kaplicy św. Anny*, w: *Kaplica św. Anny*, s. 187.

⁵⁷ Archiwum Państwowe w Elblągu z siedzibą w Malborku, Zarząd Odbudowy Zamku w Malborku (dalej: APE), 206/162: W.L. Häbler, *Ueber das Ordens Haupthaus Marienburg. Geschichtliche Nachrichten... das Schloss Marienburg betreffend, während der Ausräumung und der Wiederherstellung des Schlosses von 1820*, k. 272.

⁵⁸ Por. J. Dygdała, *Rexin Michał Ernest*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 31, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 181–183.

⁵⁹ A. Witt, *Marienburg das Haupthaus des deutschen Ritter=Ordens in dem ehemaligen und in dem gegenwärtigen Zustande*, Königsberg 1854, s. 108; *Lustracja województwa Prus Królewskich 1765*, t. 3: *Województwo malborskie*, aneks: *Inwentarz zamku malborskiego 1764*, wyd. J. Dygdała, Toruń 2011, s. 92–93.

⁶⁰ APE, 206/162: W.L. Häbler, *Ueber das Ordens Haupthaus*, k. 272.

Rexina (zm. 1768 r.), jego małżonki Estery Doroty z Golczów (zm. 1755 r.) i ich dziecka wraz ze szczątkami jezuitów pogrzebano w tym samym miejscu, w którym znajdowała się krypta⁶¹.

Tzw. romantyczna restauracja

Po 1772 r. nowa sytuacja polityczna ograniczyła pełnienie dotychczasowych funkcji sakralnych nie tylko w kaplicy św. Anny w Malborku⁶². Prace remontowe prowadzone na zamku w Malborku w latach 1817–1850⁶³ objęły część Zamku Średniego, ale też prowadzone były w obrębie kaplicy św. Anny, żeby zabezpieczyć ją przed dalszą dewastacją (była wtedy wysypiskiem śmieci)⁶⁴. W latach 1821–1823 prace te nabrały tempa dzięki sfinansowaniu ich przez księcia arcybiskupa warmińskiego Józefa von Hohenzollern-Hechigen, bpa chełmińskiego Ignacego Wincentego Stanisława von Mathy oraz malborskiego proboszcza kościoła katolickiego, Jana Zamoyskiego.

Przystępując do odbudowy musiano najpierw uwolnić oba wejścia do kaplicy spod zwałów gruzu i śmieci⁶⁵. Następnie w 1820 r. przemurowano osypujący się mur po północnej stronie kaplicy. Dalej, poprawiono kształt portali i okien kaplicy. Zamurowano także wielką rysę na murze na lewo od wejścia kaplicy. Wymieniono również posadzkę, wykładając ją wapiennymi flizami pozyskanymi z likwidowanego w 1822 r. klasztoru franciszkanów w Chełmnie⁶⁶. W latach 1820–1821 tynk na całej powierzchni kaplicy poodbijano, a następnie całość otynkowano i pomalowano⁶⁷. W styczniu 1822 r. zapisano *Wejście [do kaplicy – J.H.] od strony miasta jest całkowicie odbudowane i bardzo dobrze wypadło, teraz pracuje się przy drugim wejściu*⁶⁸. Główne prace restauracyjne trwały do roku 1823.

⁶¹ B. Pospieszna, *Prace remontowe w kaplicy św. Anny w świetle dokumentów z tzw. romantycznej restauracji*, w: *Kaplica św. Anny*, s. 95–96.

⁶² Por. M. Jodkowski, *Katolicka świątynia pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny na zamku krzyżackim w Malborku w XIX wieku (do 1882 r.)*, w: *Rewitalizacja zespołu kościoła Najświętszej Marii Panny w Malborku*, red. J. Hochleitner, Malbork 2016, s. 105–116.

⁶³ A. Dobry, *Działalność Zarządu Odbudowy Zamku w Malborku w latach 1817–1945*, w: *Przywracanie historii. Losy malborskich zbiorów po II wojnie światowej*, katalog wystawy, red. A. Siuciak, Malbork 2015, s. 12–24.

⁶⁴ Por. APE, 206/214: *Archiwalia dot. restauracji pałacu wielkich mistrzów i kaplicy NMP w zespole akt Schlossbauverwaltung Marienburg 1817–1825*. Por. fragmenty tomu bez tytułu, w przekładzie E. Gumprechta, w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku (dalej: MZM), sygn. Dział Dokumentacji Naukowej Z/VII/1081/2, s. 3–4.

⁶⁵ APE, 206/217: *Ogólny przegląd robót i budów, które zostały dokonane na zamku malborskim od roku 1817 do 30 listopada 1821 sporządzony przez A. Gersdorffa*. Tam raport z 1 grudnia 1821 r. dotyczący części B. *Kościół i kaplica św. Anny*.

⁶⁶ B. Schmid, *Oberpräsident von Schön und die Marienburg*, „Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft. Geisteswissenschaftliche Klasse” Bd. 15/16, Halle 1940, H. 4, s. 192–193.

⁶⁷ B. Pospieszna, *Prace remontowe*, s. 95–99.

⁶⁸ APE, 206/206: *Acta des Koeniglichen Ober-Praesidii von Westpreussen zu Danzig die Wiederherstellung des Schlosses in Marienburg betreffend angefangen den 7-ten Julij 1821*, k. 327.

Tzw. scjentystyczna rekonstrukcja

Gruntowna renowacja Zamku Wysokiego, przygotowywana na zlecenie Ferdinanda von Quasta przez Hermanna Blankensteina w latach 1865–1872⁶⁹ i przeprowadzana od 1882 r. pod kierunkiem Steinbrechta, objęła również kaplicę św. Anny⁷⁰. Ze względu na ogrom podjętych prac restauratorskich przeciągnęły się one do 1898 r.

Ryc. 3. Wnętrze kaplicy św. Anny, lata 1882–1885. Fotografia przedstawia stan przed podjęciem prac restauratorskich przez K. Steinbrechta (*Herstellung der Marienburg. Vor-Bericht in Bildern über die Baujahre 1882 bis 1885*, Marienburg 1885, il. 18)

Wnętrze kaplicy św. Anny w tym okresie, aż do schyłku II wojny światowej zostało wyznaczone przez wizję artystyczną i historyczną Steinbrechta. W ostrołukowym oknie od strony wschodniej znajdował się witraż ze św. Jerzym. W sklepieniu przykrywającym wschodnią apsydę umieszczono w centrum zwornik z Barankiem Bożym w otoczeniu 4 mniejszych zworników z symbolami Ewangelistów. Nad płytą grobową w. mistrzów, wykonaną z szarego piaskowca gotlandzkiego, umieszczono zwornik z płaskorzeźbą św. Anny z Maryją, dalej zworniki z głową Chrystusa i herb zakonu. Pośrodku

⁶⁹ R. Bergau, *Aufnahme der Marienburg*, „Altpreußische Monatsschrift”, Bd. 5, 1868, s. 670–671; U. Kieling, F.H. Blankenstein, *Hermann Blankenstein – Berliner Stadtbaurat für Hochbau 1872–1896*, w: *Beiträge zur Berliner Baugeschichte und Denkmalpflege*, hrsg. von D. Winkler, Berlin [1987], s. 19, 34.

⁷⁰ St[einbrecht], *Restaurationsarbeiten an der Marienburg* „Centralblatt der Bauverwaltung”, 1883, nr 49, 455–456.

wisiał imponujący świecznik ażurowy. Przy ścianach ustawiono dekoracyjne stalle drewniane, natomiast na ścianach zawieszono tarcze z herbami w. mistrzów. Przestrzeń chórową od przejścia między dwoma portalami oddzielała artystyczna krata neogotycka z kutego żelaza i żeliwa. Na posadzce części chórowej znajdują się do dziś 3 płyty nagrobkowe poświęcone pierwszym w. mistrzom pochowanym w kaplicy. Na zachodniej ścianie tarczowej umieszczono wotywny obraz Heinricha Schapera (ukończony w 1914 r. przez Friedricha Schwartinga) poświęcony Krzyżakom poległym w bitwie pod Grunwaldem. Na posadzce, pod tym obrazem, C. Steinbrecht ustawił cenotaf grobowy nakryty płytą z rzeźbą rycerza (ryc. 4), upamiętniający poległych pod Grunwaldem Krzyżaków⁷¹.

Ryc. 4. Wnętrze kaplicy św. Anny w 1904 r. (*Wiederherstellung der Marienburg. Baubericht in Bildern*, 1904, Marienburg 1904, il. 13)

Powojenne prace restauracyjne

Kaplica nie doznała tak wielkich szkód, jak kościół NMP, podczas ostrzału artyleryjskiego zamku w roku 1945⁷². Jednakże ówczesne zburzenie wschodniej partii kościoła zamkowego spowodowało odsłonięcie grzbietu muru tuż nad kruchtą południową, co naraziło kaplicę św. Anny na za-

⁷¹ A. Chodyński, *Ikonaografia kaplicy św. Anny*, w: *Kaplica św. Anny*, s. 103.

⁷² Na temat zniszczeń w roku 1945 zob. np. M. Mierzwiński, *Zamek Malborski w latach 1945–1960*, „*Studia Zamkowe*”, t. 1, 2004, s. 12–15.

cieki⁷³. Po zakończeniu działań wojennych zdarzało się, że fragmenty rzeźbiarskiego wystroju portali traktowano jak pamiątki i zabierano z ruin zamku⁷⁴.

Konserwacji kruchta kaplicy św. Anny, rozpoczętej z rozmachem w latach 90. XX w.⁷⁵, nie ukończono. Wiadomo, że usunięto resztki polichromii z czasów restauracji kierowanej przez Steinbrechta. W kruchcie północnej prawdopodobnie nie przeprowadzono zabiegów na tympanonie wschodnim, a na ścianie naprzeciwległej pozostawiono to, co zostało z dawnej polichromii⁷⁶.

W ramach prac prowadzonych na Zamku Wysokim w Malborku przez firmę „Monument Service” Marcina Kozarzewskiego⁷⁷ w 2015 r. podjęto nowe badania fizyczno-chemiczne polichromii portali (Maria Poksińska), oczyszczono płaskorzeźby przy użyciu lasera, a także przeprowadzono konserwację zachowawczą. Najistotniejsze jednak okazały się dla niniejszych rozważań interdyscyplinarne badania archeologiczne prowadzone przez Andrzeja Gołębniaka.

Jednym z elementów tych badań był pomiar georadarowy, którego wynik potwierdził istnienie krypty z czasów nowożytnych. Wyniki te potwierdzone zostały następnie w I poł. 2015 r. w czasie wykonywania sondażowych badań archeologicznych. Postanowiono odsłonić kryptę na całej jej powierzchni. Prace te rozpoczęto od sporządzenia dokładnej inwentaryzacji, wykonując skaning laserowy (Faro X330), skaning światłem strukturalnym (Faro FeeStyle) i w technice fotogrametrii cyfrowej 3D (PhotoScan). Następnie została zdemontowana posadzka (ok. 24 m²). W trakcie prac archeologicznych ustalono, że w swej podstawowej części warstwy niwelacyjne pochodzą z I poł. XIX w. Ich strop naruszony został w pocz. XX w. Stało się to zapewne podczas prac związanych z układaniem nowej posadzki. Likwidacja krypty i ułożenie ceramicznej nawierzchni w kaplicy św. Anny związane było z działalnością restauratorów malborskiego zamku.

Z eksploracji masy zasypowej uzyskano kolekcję zabytków ruchomych (kolekcja monet i przedmiotów metalowych). Odkryto kilkanaście trumien ze znajdującymi się weń zwłokami, co wskazuje, iż na pocz. XIX w. były one

⁷³ Do odbudowy zburzonych partii kaplicy św. Anny i kościoła zamkowego przystąpiono w 1957 r.; 10 lat później odbudowano dach kościoła; w 1981 r. rozpoczęto rekonstrukcję zniszczonych partii sklepienia kaplicy – M. Kilariski, *Odbudowa*, s. 70–97, 132–143.

⁷⁴ J. Ratuszna, *Fragmenty dekoracji archiwolty z północnego portalu kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku (Skrócona dokumentacja konserwatorska. Muzeum)*, Malbork 2010, mps, MZM, Dział Dokumentacji Naukowej, KZR/421.

⁷⁵ Konserwację poprzedziły badania spoiwa malarskiego przeprowadzone przez Stanisława Krajewskiego i Marię Poksińską.

⁷⁶ O stanie zachowania kaplicy, odbudowie i pracach konserwatorskich do pocz. XXI w. zob. M. Kilariski, *Odbudowa i konserwacja zespołu zamkowego w Malborku w latach 1945–2000*, Malbork 2007, s. 70–153.

⁷⁷ Projekt „Prace konserwatorskie i roboty budowlane w zespole kościoła NMP w Muzeum Zamkowym w Malborku”, współfinansowany z programu „Konserwacja i rewitalizacja dziedzictwa kulturowego” w ramach Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego 2009–2014.

w dobrym stanie. Z dalszej analizy wynika, iż podczas czynności grzebalnych w I poł. XIX w. częściowo zmumifikowane zwłoki zostały obrabowane. W obrębie dwóch zbiorowych mogił natrafiono jedynie na kilka niezbyt wartościowych przedmiotów. Do mogił wrzucono głównie luźne, bezwartościowe przedmioty, w tym części strojów (głównie buty)⁷⁸.

Próba rekapitulacji

Interpretowanie oznacza najpierw zrozumienie na własny sposób, a następnie wyjaśnianie, przybliżanie znaczeń i tłumaczenie. Według Freemana Tildena celem interpretacji jest ujawnienie znaczeń i relacji, dokonywane w bezpośrednim doświadczaniu⁷⁹. Jest więc czymś zasadniczo innym niż proste przekazywanie informacji opartych na faktach. W takim ujęciu kluczowe znaczenie dla interpretacji ma przekazywanie i pozyskiwanie doświadczeń na temat dziedzictwa i budowanie relacji między nim a jej odbiorcami. W takiej perspektywie wydaje się, iż opisywane dzieje pochówków w malborskiej kaplicy św. Anny zasługują na reinterpretację dotychczasowej wiedzy. Z jednej strony sugerują to ostatnio zakończone prace konserwatorskie, poprzedzone żmudnymi badaniami archeologicznymi. Po wtóre, współcześni turyści są nastawieni raczej na osobiste przeżycia, a także oczekują możliwości zmierzenia się z ciągle obecną i żywą historią, co niejako wzmacnia oddziaływanie konkretnej atrakcji turystycznej.

Ryc. 5. Ponowny pochówek jezuitów i rodziny starosty Rexina w kaplicy św. Anny w Malborku (16 III 2016 r.), fot. B. i L. Okońscy

⁷⁸ Szerzej: M. Bury, A. Gołembnik, op. cit., s. 183–200.

⁷⁹ F. Tilden, *Interpreting our Heritage*, Chapel Hill 1957, s. 8.

Zebrane wyżej wiadomości dotyczące kaplicy św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku wskazują, iż obiekt ten do dziś jest cmentarzem. W trakcie zwiedzania tego kompleksu nie zawsze ten fakt jest w pełni uświadamiany przez turystów. W dotychczasowym przekazie ten obiekt jest wskazywany jako miejsce spoczynku wielkich mistrzów krzyżackich⁸⁰, choć faktycznie już w XVIII w. ich doczesne szczątki zostały przeniesione i pochowane ponownie w nieokreślonym bliżej miejscu, między Zamkiem Wysokim a Zamkiem Średnim⁸¹. Opisane wyżej, ostatnie prace w tej kaplicy doprowadziły do ponownego pochówku w niej kilkunastu jezuitów oraz rodziny malborskiego starosty, co nastąpiło 16 marca 2016 r. (ryc. 5).

SUMMARY

The castle of the Teutonic Knights in Malbork is the greatest tourist attraction in northern Poland. However, a restoration project that has recently been completed at the Church of the Blessed Virgin Mary in the High Castle in Malbork cast doubt as to whether the chapel was the final resting place of the Grand Masters of the Teutonic Order.

St. Ann's Chapel has remained a cemetery to this day. A reburial ceremony of 18th century Jesuit monks and family members of Rixin, the Starost of Malbork, took place in the building in 2016. According to historical records, the chapel is the final resting place of the Grand Masters of the Teutonic Order, despite the fact that their remains were transferred to an unknown location between the High Castle and the Middle Castle already in the 18th century. The present findings indicate that our knowledge about burials in St. Ann's Chapel needs to be reevaluated.

---

⁸⁰ Por. A. Stasiak, S. Tanaś, *Przestrzeń sepulkralna w turystyce*, „Turystyka i Hotelarstwo”, t. 8, 2005, s. 26, tab. 1.

⁸¹ W. Zawadzki, *Pochówki jezuickie*, s. 180.

